

УДК 316.752-027.553:316.362.5-053.6“20”

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2024.6.8>

Галина РУСИН

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти та освітніх інновацій, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

ORCID: 0000-0001-9601-5466

Бібліографічний опис статті: Русин, Г. (2024). Формування сімейних цінностей у студентської молоді як чинник профілактики свідомої бездітності. *Acta Paedagogica Volynienses*, 6, 50–55, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.6.8>

ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК ПРОФІЛАКТИКИ СВІДОМОЇ БЕЗДІТНОСТІ

Дана стаття присвячена практичним питанням сімейних цінностей особистості, визначенню сімейних цінностей для студентської молоді та демонстрації необхідності розвитку сімейних цінностей. Розкриваються поняття «цінності» та «сімейні цінності». Наголошується на актуальності даної теми для українського суспільства, оскільки серед молоді існує проблема збалансованості сімейних цінностей, а також низька готовність молоді до створення сім'ї, народження та виховання дітей. Негативний вплив сімейних цінностей пов'язаний з кризовими явищами в духовно-моральній сфері сучасних сімей, впливом європейських тенденцій.

Розглянуто поняття «childfree», який започаткований був у Америці та проаналізовано причини, чому сучасна українська молодь входить в цю течію. Аналізуючи публікації та дослідження даної проблематики, найпоширенішими мотивами відмови від народження дітей є наступні: розуміння високого рівня відповідальності, що з'являється з появою дітей; негативні спогади про власне дитинство; страх стати поганим батьками; можливість передати дитині важку генетичну хворобу; побоювання, що вагітність може бути важкою або навіть небезпечною для життя; тощо.

У статті підкреслено, що саме сім'я є основним середовищем, у якому формуються цінності особистості. Також зазначено, що юнацький вік є сензитивним для засвоєння сімейних цінностей. Розкрито динамічні чинники соціального середовища, які впливають на формування сімейних цінностей особистості. Це такі чинники, як склад думок сім'ї, характер спілкування сім'ї, ставлення соціального оточення до сім'ї, традиції сім'ї та інтелектуальний рівень студентської молоді де вона навчається.

Зазначено, що сімейна політика в Україні залишається в руслі традиційної моделі. І в якості об'єкта свого піклування розглядає традиційну модель сім'ї, що орієнтується переважно на підтримку материнства та дитинства. На реалізацію цих завдань спрямована Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї в Україні, яка серед головних проблем називає низький рівень народжуваності, масову однодітність українських сімей, нестабільність шлюбів.

Ключові слова: сімейні цінності, childfree, моральні принципи, традиції, сучасна молодь.

Halyna RUSYN

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy of Primary Education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

ORCID: 0000-0001-9601-5466

To cite this article: Rusyn, H. (2024). Formuvannia simeinykh tsinnostei u studentskoi molodi yak chynnyk profilaktyky svidomoi bezditnosti [Formation of family values in student youth as a factor in the prevention of conscious childlessness]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 6, 50–55, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2024.6.8>

FORMATION OF FAMILY VALUES IN STUDENT YOUTH AS A FAKTOR IN THE PREVENTION OF CONSCIOUS CHILDLESSNESS

This article is dedicated to the pressing issue of personal family values, the identification of family values among student youth, and the justification of the need for their development.

The concepts of “values” and “family values” are examined. The relevance of this topic for Ukrainian society is emphasised, as there is a growing issue of young people devaluing family values, as well as a low level of readiness among

youth to create a family, have children, and raise them. The negative impact on family values is linked to crisis phenomena in the spiritual and moral spheres of modern families, as well as the influence of European trends.

The concept of child-free living which originated in the United States, has been examined, along with an analysis of the reasons why modern Ukrainian youth are joining this movement.

Analysing publications and research on this issue, the most common motives for refusing to have children are as follows: an awareness of the high level of responsibility that comes with having children; negative childhood memories (poverty, parental neglect, unfair treatment of children in the family, violence, etc.); fear of becoming bad parents; the possibility of passing on a severe genetic illness to a child; concerns that pregnancy could be difficult or even life-threatening; unwillingness to change one's lifestyle or sacrifice personal space; a desire to maintain the emotional and physical harmony achieved in a romantic relationship; and satisfaction derived from caring for pets, among others.

The article emphasizes that the family is the primary environment in which personal values are formed. It is also noted that adolescence is a sensitive period for acquiring family values.

The dynamic factors of the social environment that influence the formation of personal family values are revealed. These include factors such as the family's beliefs, the nature of family communication, the attitude of the social environment towards the family, family traditions, and the intellectual level of the student youth in their educational setting.

It is noted that family policy in Ukraine remains in line with the traditional model. It views the traditional family model as its main focus, primarily oriented towards supporting motherhood and childhood. The implementation of these tasks is guided by the Concept of the State Targeted Social Program for Family Support in Ukraine, which identifies key problems such as the low birth rate, widespread prevalence of one-child families, and the instability of marriages.

Key words: family values, child-free, moral principles, traditions, modern youth.

Постановка наукової проблеми та її значення. Українське суспільство в своєму соціально-духовному онтогенезі є об'єктивним доказом того, що його розвиток як форма взаємин між людьми неможливий без такої історично значимої частини, як сім'я. Українська сім'я бере свій першопочаток у глибинах палеоліту, й відтоді через віки веде аж до наших днів. Тому нинішнє покоління має осягати національну історію, свою духовну спадщину в сув'язі як світової культури, так і конкретних зв'язках та виявах етноментальних, суто українських, тобто автохтонних. Оскільки українська сім'я завжди перебувала на середохресті міграційних шляхів і протягом тисячоліть вбирала в себе культуру інших народів, збагачуючись нею, та вона водночас оберігала й своє праісторичне й сутнісне, і з того всього витворювалась українська культура, яка концентрувалась в ядрі української родини. Українська родина існує як домінанта етноукраїнська, автохтонна, природна.

Попри декларовану схожість історично укладених традиційних, та сучасних завдань сім'ї як соціального інституту і соціальної групи, деякі вчені наголошують на девальвації власне сімейних цінностей на користь деінституалізації цього найважливішого суспільного інституту. Це пояснюється, передовсім, втратою економічної місії сім'ї як годувальника та організатора спільної праці всіх членів родини, а також переорієнтацією сучасної сім'ї на емоційно-почуттєву сферу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідниками ціннісних орієнтацій людини в психології є Л. Божович, О. Кислова, Д. Леонтьєв,

А. Маслоу, Дж. Мід, О. Молчанова, В. Мухіна, Г. Олпорт, К. Роджерс, М. Рокич, С. Рубінштейн, О. Цілюрик та інші. Дослідження питань відродження позитивного досвіду народної педагогіки щодо родинного виховання, формування сімейних цінностей займалися вітчизняні педагоги В. Борисенко, Г. Ващенко, О. Вишневський, Ю. Климець, В. Костів, Б. Ковбас, В. Кравець, В. Скуратівський, М. Стельмахович, С. Стефанік, В. Постовий та інші. Можна стверджувати, що у формуванні української сім'ї ми знаходимо вагомий чинник давньоукраїнської сімейної культури. Окремо завжди виділяється питання догляду та виховання дітей у сім'ї, де суто українське домінує, превалює і є самодостатнім елементом, аби говорити про українське виховання.

Мета статті – проаналізувати теоретичні аспекти сімейних цінностей, що є пересторогою та профілактикою свідомої бездітності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження в галузі філософії, соціології, психології, педагогіки широко представляють різні підходи до поняття «сімейні цінності». В словнику Етнокультурології: «сімейні цінності – це історично сформовані суспільні уявлення про родину»» (Словник, 2007); Дерєга В. розглядає «явища, пов'язані з сім'єю як особливим соціальним інститутом, соціальною групою суспільства, і які визнаються найважливішими, значимими, тими, що найбільше цінуються: це еталони, традиції, ідеали, звичаї, що передаються з покоління в покоління, те, що найбільш цінуються членами родини» (Дерєга, 2012).

Аналізуючи різні наукові підходи до поняття “сімейні цінності”, висловлюємо припущення, що визначенні підходи не вичерпують повністю змістового наповнення, але вони дозволяють виявити головне – сімейні цінності які закладаються в родині як модель поведінки в сім’ї та суспільстві. Окреслити базовий перелік сімейних цінностей нам дозволив аналіз наукових праць Т. Алексеєнко, О. Вишневського, Л. Канішевської, Б. Ковбаса, В. Костіва, Т. Кравченко, В. Постоного, М. Стельмаховича тощо.

Педагог О. Вишневський до цінностей сімейного життя відносить: «подружню вірність, піклування про дітей, батьків, старших членів родини, пошана до предків, взаємна любов батьків, злагода та довіра між членами сім’ї, гармонія стосунків поколінь у сім’ї, демократизм стосунків, повага до прав дитини та старших, відповідальність, здоровий спосіб життя, дотримання народних звичаїв, оберігання традицій, гостинність, сімейна відкритість до суспільного життя, багатодітність» (О.Вишневський, 2006). Видатний педагог з родинного виховання М. Стельмахович, зазначав, що «сім’я в щоденному спілкуванні українців репрезентує шлюбне подружжя (чоловік й жінка), дітей та інших близьких родичів» (М.Стельмахович, 1996). Аналізуючи праці автора, можемо визначити такі сімейні цінності: міцний шлюб, заснований на взаємному коханні, чесності, доброзичливості, щирості та порядності; материнство та батьківство, любов до дітей і відповідальність за їхню долю; пошана до представників старшого покоління, великодушність у ставленні до них, обов’язок піклування, збереження пам’яті родоводу, історичних родинних цінностей.

Ціннісна ієрархія індивідуальної свідомості та загальнолюдська система цінностей зазнали перебудов під впливом суспільних перетворень та негативних явищ повсякденного життя. Тож ціннісні переорієнтації стосуються й сім’ї. Сучасна криза сім’ї зумовлена певними суперечностями, перш за все, між суспільством і самою сім’єю. Нові вектори дослідження спрямовані на вивчення кризових змін, деструктивних процесів і трансформацій на тлі здобутків суспільства.

Сучасне суспільство характеризується стрімкими трансформаціями в усіх своїх сферах, та у сімейній сфері зокрема. Структура та функції сучасної сім’ї помітно відрізняються від

сімей не тільки XIX, але й XX століття. Якщо у XX столітті ми бачили руйнацію традиційної патріархальної родини, то XXI століття характеризується поступовою руйнацією нуклеарної сім’ї. Межі сім’ї поступово розмиваються. Також трансформації набуває ставлення до бездітності. Все більше молоді репродуктивного віку вважають доцільним відмовитись від виконання батьківської функції.

В Америці зародився Рух чайлдфрі (в 70-х роках XX ст.), де суперечливе соціальне суспільство, що виводить з гіпертрофованого статусу фемінізм, гомосексуалізм і тепер батьківство: чайлдфрі з’явилося на протигагу стандартним сімейним парам і послужило викликом загальноприйнятим нормам і цінностям.

Чайлдфрі (з англійської *childfree* – вільні від дітей) – відсутність дітей та свідоме небажання їх мати. При цьому мова іде не про тих людей, які свідомо відкладають народження дитини на потім та тих, хто не може мати дітей, а про тих, хто не бажає їх мати взагалі.

Рух чайлдфрі у західних країнах постійно поширюється. Серед українців кількість тих, хто називає себе чайлдфрі теж зростає. Представники цієї течії створюють свої спільноти в інтернеті, спілкуючись на форумах та в блогах.

Для сучасної України поняття чайлдфрі, як мінімум, є дивним. Однак, в нашому суспільстві таких людей багато і практично ніхто з них не знає про існування в світі цілих організацій чайлдфрі. Мати дитину – це щастя, а найвище призначення жінки – стати матір’ю. Обидва цих постулати з дитинства стають відомими кожній людині. Як правило, виростаючи, вчорашні хлопчики й дівчатка не виявляють спротив голосу природи і суспільній моралі. Однак існують і такі люди, які зробили для себе інший свідомий вибір – на користь життя без дітей.

Для українського суспільства чайлдфрі – це нова, невідома грань сімейних відносин, але дослідити цей феномен практично ніхто не намагався, що дозволяє вважати дану тему актуальною у теоретичному та практичному вимірі.

Чому молодь стає на такий шлях? Психолог М. Фризюк визначає ряд причин: «одна із найпоширеніших – це вільний вибір, коли люди виходять з особистих цінностей і особистої свободи. Рух чайлдфрі ґрунтується на такій ідеї: «Я хочу прожити життя для себе». Що означає – гедоністично, у задоволеннях, нічим себе

не ущемляючи і не зв'язуючи якимись позамежними обов'язками. Ця ідея не нова і склалася історично, просто зараз набагато більше людей її підтримують. Інша причина – це різноманітні страхи. Це страх мати дітей у принципі, страх перед вихованням дитини, страх бути відповідальним, страх не надати належне виховання і освіти тощо.

Наступна причина – низька самооцінка. Люди формулюють цю позицію таким чином: «Я сам хворий чи хвора, мене батьки погано виховали, не хочу виростити ще одного каліку». Але ці люди вибирають не лікування (тобто роботу над проблемами з адаптацією і самооцінкою), не прагнення навчитися стати гідними батьками, а відмову від дітей у принципі. Це, до речі, невроз, властивий більшості людей. Людина хоче, але не може, і тому робить висновок, що не хоче» (Рух чайлдфрі).

Як показує практика, коли чайлдфрі зустрічають для себе гарну пару, вони дуже швидко змінюють свої погляди і цілком можуть через якийсь час завести дитину. Більш серйозною є проблема, коли люди хочуть мати дітей, але не можуть з якихось причин. Саме у цьому випадку, на думку фахівця, є сенс створювати соціальні рухи і допомагати таким парам. А ось переконувати людей, які глибоко впевнені у тому, що не хочуть мати дітей, – просто немає сенсу (Рух чайлдфрі).

Аналіз літератури з проблем розвитку чайлдфрі-руху в світі та в Україні дозволяє зробити висновок, що сучасна наука розглядає чайлдфрі як свідому бездітність – це принципове небажання мати дітей, незважаючи на таку можливість. Константою вище наведеного є те, що в усьому світі спостерігається криза інституту сім'ї, яка не завжди залежить від рівня розвитку економіки. Підґрунтям усього цього, як бачимо, є егоїзм і страх перед відповідальністю.

На думку львівського психолога В. Паробій, існує ціла низка причин на поширення ідей свідомих бездітності. Це й посилений вплив західного способу життя, і дедалі менш сувора регламентація інституту сім'ї. Молоді люди частіше надають перевагу громадянському шлюбові та спільному проживанню, ніж офіційній реєстрації. Серед інших причин виділяє психологиня зміну інформаційного суспільства на емоційне, більшу вагу здобуває саме отримання задоволення, емоцій, вражень тут і тепер. Сприяє

цьому ціла індустрія розваг – починаючи з мас-медіа й кіно і завершуючи екзотичним туризмом і вживанням психотропних препаратів (Життя без дітей: чайлдфрі по-українськи).

У сучасних умовах українська сім'я є толерантною, миролюбною, дітолюбною, працелюбною й духовно багатою, щирою і сердечною, співчутливою до чужої біди, здатною творити добро, бути уважною до дітей, головним чином, дітоцентричною й кордоцентричною. Та несприятливі соціально-педагогічні умови для виховання роблять її егоїстичною, черствою, байдужою, агресивною як до власних, так і чужих дітей. У багатьох сім'ях з'явилися ознаки її деградації та десоціалізації, бездуховності й жорстокості, етнічної забудькуватості, бо не знаєм і не хочем знати, хто ми, „чийх батьків і чий ми діти”.

Сьогодні на перше місце вийшли бездуховні матеріальні потреби й інтереси. Та й за це нині не можна засуджувати українську родину. У такій боротьбі почесне місце належить етнопедагогічній культурі особистості, сім'ї. Адже саме завдяки етнопедагогічній культурі як синтезу наукових знань та науки про різнобічний розвиток людини ми можемо віднаходити й пробуджувати особистість – те ядро сутності, за яким пізнається конкретна людина, її цінність, цілісність, її самість.

Українська сім'я, незважаючи на всі труднощі нашого часу, виходить на новий духовний рівень у своєму розвитку, осягнення якого буде ще одним важливим кроком у виконанні людством високої місії. Війна, яку розв'язала росія, роз'єднала сім'ї, багато виїхала в ближнє та дальнє зарубіжжя, жінки репродуктивного періоду створюють сім'ї за кордоном іде «асиміляція» українців в цілому.

Оскільки українська сім'я завжди перебувала на середохресті міграційних шляхів і протягом тисячоліть вбирала в себе культуру інших народів, збагачуючись нею, та вона, водночас, оберігала і своє праісторичне й сутнісне, і з того всього витворювалась українська культура, яка концентрувалась в ядрі української родини.

Коли б хтось сьогодні спробував розкласти цю культуру української сім'ї й сімейного виховання дітей, молоді на чинники та віднайти первинне, то, безперечно, домінантою було б суто етноукраїнське начало, яке пройшло через усі випробування й спроби грубої заборони та

хитромудрої асиміляції. Одначе, українська родина існує як домінанта етноукраїнська, автотонна, природна (В.Постовий, Г.Русин, 2017).

Аналіз етнографічних матеріалів, нарративних джерел та архівних справ засвідчив, що в «українській традиційній родині завжди виділялося питання догляду та виховання дітей, де суто українське домінує, превалує й є самодостатнім елементом, аби говорити про українське виховання. Сімейне виховання бачиться квінтесенцією усєї духовно-моральної культури народу... основними завданнями сім'ї в педагогічному контексті були й нині визнані завдання: репродукції етнонаціональної спільноти, навчання та виховання молоді, передачі культурних цінностей, рекреації, соціалізації» (Г. Русин, 2021)

Як зазначає В. Постовий (2007), сучасна педагогічна наука виходить з положень, що виховання молоді є не лише системою цілеспрямованого й планомірного формування світогляду, переконань і почуттів, волі й характеру, потреб і здібностей, а й адаптації її в соціальному середовищі та відображення його характерних ознак у світогляді, поведінці, повсякденній діяльності й відносинах особистості з оточуючим середовищем. Таким чином, виховання дітей визначається як інтегрований процес взаємодії й впливу усіх соціально-економічних, духовних і біогенетичних факторів, що виступають основними умовами розвитку особистості й забезпечують її соціалізацію (В. Постовий, 2007).

Митрополит А. Шептицький (1900), у своїх промовах перед молоддю підкреслював християнську сутність родини, наголошував на необхідності врахування християнських цінностей у вихованні дітей: «Слабою буде хата, збудована зі спорохнявілих стовпів і дилів, так само й слаба та й нещасна така суспільність, що зложена з нещасливих родин!»; «мусить бути подружжє зобов'язаннем (контрактом) морального закону... від нього залежить удержанне та майбутнє людства» (Християнська родина. Пастирське послання Андрея Шептицького).

Щоб допомогти студентській молоді укріпитись у свої постулатах, щодо створення сім'ї. Потрібно в освітні програми ЗВО впроваджувати більше тем у вибіркових та основних вибіркових компонентах, які розкривають

значення родини, родинних цінностей у житті людини, для збереження української нації та продовження роду. Завжди було цінним продовження праці батьків, зазначені Династії (лікарів, адвокатів, педагогів та інші).

Відповідно, потрібно проводити: діагностику рівня поінформованості студентів ЗВО про роль батьківства у сімейних стосунках; формування позитивного ставлення студентів до батьківства як засіб профілактики розвитку руху чайлдфрі у освітньо-виховному просторі. Очікуваний результат – підвищення рівня обізнаності студентської молоді про батьківство, вироблення позитивного ставлення студентів до явища «діти у родині».

Величезне значення для усвідомлення християнського змісту народного виховання початку ХХ століття мають богословські й педагогічні праці митрополита Андрея Шептицького, окреслив подружжя як моральне зобов'язання, підтвердження морального закону людського життя; в цьому й виявляється велика християнська цінність сім'ї, родини, виховання дітей: «мусить бути якийсь закон подружнього життя, який нормує взаємні права та обов'язки подругів і береже їх, одну і другу сторону, від взаємної кривди» (Християнська родина. Пастирське послання Андрея Шептицького).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можемо зазначити, що за останній період становлення інституту сім'ї в Україні відбувається певна трансформація ціннісних орієнтацій молоді та сімейних цінностей. Відбувається сепарація та індивідуалізація молоді, змінюється їх ставлення до шлюбу, зростає середній шлюбний вік, змінюються кількісні показники народжуваності до однієї дитини. Водночас престиж сім'ї, народження та виховання дітей, любов і бажання жити з близькими людьми є найважливішими життєвими цінностями сучасної молоді. Серед питань, які потребують подальшого дослідження, слід назвати необхідність відродження традиційного статусу української сім'ї, сімейних цінностей, духовно-морального почуття молоді у шлюбі та прагнення до встановлення зрілих і відповідальних сімейних стосунків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. друге, доопрацьоване і доповнене. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с.

2. Дереха В. В. Основні поняття та категорії дослідження державної сімейної політики. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Вип. 190. Т. 202. Державне управління. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра могили, 2012. 196 с.
3. Етнокультурологія / автор укладач Л. М. Маєвська. Словник-довідник. Житомир : «Полісся», 2007. 392 с
4. Життя без дітей: чайлдфрі по-українськи [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https:// www.lifepravda.com.ua/travel/2009/11/12/33004/](https://www.lifepravda.com.ua/travel/2009/11/12/33004/)
5. Постовий В.Г. 2007. Особливості виховання дітей в сім'ях різного типу: посібник. Київ: Інститут проблем виховання АПН України, 286 с.
6. Постовий, В. Г. , Русин, Г. А. 2017. Соціум української сім'ї і школи : навч.-метод. посібник для студентів вищих пед. навч. закладів. Івано-Франківськ : НАІР, 316 с.
7. Русин Г. А. Тенденції розвитку української етнопедагогіки на західноукраїнських землях (1772–1939 рр.) : монографія. Івано-Франківськ. НАІР. 525 с.
8. Рух чайлдфрі: філософія особистого комфорту [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.for-ua.com/analytics/2013/03/11/080046.html>
9. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка : навч. посібник. К. : ІСДО, 1996. 284 с.
10. Християнська родина. Пастирське послання Андрея Шептицького.[online] Режим доступу: <https://ct.ugcc.ua/materialy-dlya-katehizaciyi/katehytychni-programy/dushpastyrstvo-seredovyshh/dlya-simej/28746>

REFERENCES:

1. Vyshnevskiy O. (2006) Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky : Posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. Vyd. druhe, doopratsovane i dopovnene. Drohobych : Kolo, 326 s.
2. Dereha V. V. (2012) Osnovni poniattia ta katehoriї doslidzhennia derzhavnoi simeinoi polityky. *Naukovi pratsi : naukovo-metodychnyi zhurnal*. Vyp. 190. T. 202. Derzhavne upravlinnia. Mykolaiv : Vyd-vo ChDU im.. Petra mohyly, 196 s.
3. Maievskia L. M. (2007) Etnokulturolohiia / Slovnyk-dovidnyk. Zhytomyr : «Polissia», 392 s
4. Zhyttia bez ditei: chaildfri po-ukrainsky – [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [https:// www.lifepravda.com.ua/travel/2009/11/12/33004/](https://www.lifepravda.com.ua/travel/2009/11/12/33004/).
5. Postovyi V.H. (2007) Osoblyvosti vykhovannia ditei v simiakh riznogo typu: posibnyk. Kyiv: Instytut problem vykhovannia APN Ukrainy, 286 s.
6. Postovyi, V.H. , Rusyn, H.A. (2017) Sotsium ukrainskoi simi i shkoly: navch.-metod. posibnyk dlia studentiv vyshchych ped. navch. zakladiv. Ivano-Frankivsk : NAIR, 316 s.
7. Rusyn H. A. Tendentsii rozvytku ukrainskoi etnopedahohiky na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1772–1939 rr.). Monohrafiia. Ivano-Frankivsk. NAIR. 525 s.
8. Rukh chaildfri: filosofiiia osobystoho komfortu – [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.for-ua.com/analytics/2013/03/11/080046.html>
9. Stelmakhovych M. (1996) Ukrainska rodynna pedahohika : navch. posibnyk. K. : ISDO, 284 s.
10. Khrystyianska rodyna. Pastyrskoe poslannia Andreia Sheptytskoho.[online] Rezhym dostupu: <https://ct.ugcc.ua/materialy-dlya-katehizaciyi/katehytychni-programy/dushpastyrstvo-seredovyshh/dlya-simej/28746>